

УДК 330.101.5

DOI: 10.31359/2312-3427-2020-3-353

К.Б. Козак, канд. екон. наук, доцент

orcid.org/0000-0002-8099-6607

kozakkate.coach@gmail.com

Одеська національна академія харчових технологій

ПРИНЦИП РАЦІОНАЛЬНОСТІ В ТЕОРІЯХ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

*Метою статті є дослідження (на основі методу поєднання історичного і логічного) феномену раціональності як основи концепцій економічного розвитку. На принципах історичного аналізу визначено наявність специфічних особливостей розвитку для кожної історичної епохи. Доведено, що постіндустріальна стадія розвитку демонструє девальвацію принципів економічного і технологічного детермінізму, пріоритетів *homo oeconomicus*. Обмеженість механізмів економічної самоорганізації досліджено відносно цілеспрямованої функції, яка відбиває принципи формування спонтанної рівноваги економічної системи в її статичному стані. Розглянуто принцип цілеспрямованості в концепції сталого економічного розвитку як нової парадигми на основі антропоцентристської визначеності моделі. Визначено сутність сталого економічного розвитку як феномена метасистемної трансформації, що відповідає умовам постіндустріального етапу розвитку соціально-економічних систем, і зумовлюється якісними змінами в філософії господарювання на основі розширення і доповнення неекономічними складовими розуміння економічної раціональності як основи механізму прийняття господарських рішень з метою досягнення глобальної рівноваги.*

Ключові слова: економічний розвиток, економічне зростання, раціональність, самоорганізація, невидима рука, сталий економічний розвиток.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Постіндустріальна стадія суспільно-економічного розвитку демонструє зміну світогляду на основі екологічної і одночасно гуманістичної етики. Відповідно, оцінка реального стану національної економіки, розробка ефективної державної

економічної політики потребує врахування не лише суто економічних чинників. Глобалізація девальвує традиційні системи цінностей, змінює розуміння таких кардинальних понять як раціональність, суспільне і особисте благо. В зазначених умовах кожна країна опинилась перед необхідністю вирішення питання вибору національної стратегії розвитку, яка була б іманентною до трансформацій метасистемного характеру, що відповідають принципам демократизації міжцивілізаційних, міждержавних і міжрегіональних відносин.

Сприйняття економічної складової суспільних процесів як базису всієї системи соціальних взаємозв'язків дозволяє стверджувати – відбувається якісний стрибок в філософії господарювання, що ґрунтується на розширенні і доповненні неекономічними факторами розуміння економічної раціональності як основи прийняття господарських рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічна наука в Україні має достатній інтелектуальний потенціал і історичні передумови розв'язання методологічних проблем. Так, Гальчинський А. приділяє увагу детальному аналізу мейнстримних концепцій економічного розвитку в роботі «Економічний розвиток: методологія оновленої парадигми» [1], активно долучаючись до пошуку історичної основи і факторів трансформації домінуючої парадигми.

Пошук національних шляхів економічного розвитку на основі ендонігезації процесу став частиною наукового інтересу Геєця В.М. [2].

Значний внесок в теорію економічного розвитку внесли українські економісти, серед яких: Герасимчук З., Данилишин Б., Жаліло Я., Коляденко С., Корнійчук Л.

Відправною точкою дослідження стала робота класика політичної економії Сміта А., який вивів на перший план принцип раціональності дій господарюючих суб'єктів як основи економічного розвитку [3].

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з найбільш актуальних проблем відродження політичної економії, важливість вирішення якої не лише не заперечується, а активно обговорюється в академічних колах, є розбудова на новій концептуальній основі теорії економічного розвитку, яка складає ядро системи політекономічних знань. Відомий український економіст Гальчинський А. висловлює наступну думку: «По суті, політекономія – це теорія економічного розвитку. Йдеться про одну з принципових відмінностей політекономічного аналізу від прикладних досліджень, де увага акцентується, насамперед, на питаннях економічного зростання» [1].

Наведена цитата чітко ілюструє діалектичний взаємозв'язок між категоріями «економічне зростання» та «економічний розвиток», які є сумісними, однак не тотожними. З огляду на це, цікавою є робота Єфремової Н.Ф. і Коваленко О.В., які дослідили відмінності і співпадіння між досліджуваними категоріями [4]. На її основі представимо структуроване бачення сутнісних особливостей економічного розвитку у порівнянні з економічним зростанням (таблиця)

**Сутнісні особливості категорій «економічний розвиток»
та «економічне зростання»**

Сутнісні ознаки	Економічний розвиток	Економічне зростання
Основоположні поняття	Мета, завдання, мотивація, ціннісні орієнтації	Фактори, умови, джерела, показники
Місце і роль людини	Людина як фактор виробництва і як критерій розвитку	Людина як фактор збільшення ВВП на душу населення
Інституційне середовище	Ґрунтується на суттєвих змінах інституційного середовища	Базування на раціональній поведінці господарюючих суб'єктів, абстрагування від інституційних змін

В спрощеному вигляді економічне зростання представляє собою збільшення виробництва і споживання в країні, що визначається об'єктивними показниками виміру на основі макроекономічних показників (ВНП, ВВП, національний дохід тощо). Економічне зростання має нелінійний характер і відбувається на циклічній основі з проходженням таких стадій, як спад, депресія, поживавлення, зростання. Широкого визнання отримали теорії короткострокових циклів (цикли Кітчена), середньострокових циклів (цикли Жугляра) та довгострокових циклів (цикли Кондратьєва).

Економічний розвиток відображає незворотні закономірні зміни технологічного способу виробництва, тобто не передбачає зворотного характеру. Діалектичний зв'язок між економічним зростанням та економічним розвитком розкривається наступним чином:

1. Економічне зростання – це кількісний економічний розвиток.

2. Економічний розвиток – це якісне економічне зростання.

Кожна історична епоха породжує свої проблеми щодо визначення специфічних особливостей розвитку. Моделі економічного розвитку індустріальної стадії в економічній історії ґрунтуються на принципах самоорганізації процесів в економіці, що забезпечують її функціонування на основі іманентної рефлексивності, власних життєвих принципів. Мова йде про механізми спонтанного порядку, самозабезпечення рівноваги економічної системи, збалансованого кругообігу структурних елементів.

Спонтанний порядок представляє собою спонтанне виникнення порядку з зовнішнього хаосу. Для економічних систем як різновиду соціальних це виникнення різних видів порядків із комбінації самозацікавлених індивідуумів, які навмисно не намагаються створити порядок шляхом планування. Найбільш яскравим прикладом і варіантом ідеї ринкової самоорганізації є економіко-філософська концепція Сміта А. «очевидної і простої системи природної свободи». За діяльністю визнається функція формоутворення.

Сміт А. надавав перевагу принципу «невидимої руки», який є метафорою, пов'язаною з функціонуванням спонтанного процесу. Він зазначає «Ті, хто складає плани, порушують природу в ході її впливу на людські справи і не потрібно нічого більшого, ніж залишити її одну і надати їй чесну гру в переслідуванні її цілей, які вона може створити своїми власними задумами... Потрібно, однак, ще небагато, щоб дійти до стану найвищого ступеню статку від ницого варварства: мир, низькі податки та прийнятне відправлення правосуддя, решта здійснюється шляхом природного ходу речей». [5, 358].

Концепція «невидимої руки» ґрунтується на наступних постулатах:

- вчинки людини часто мають непередбачувані і ненавмисні для агентів наслідки. Людина активно втручається в існуючий порядок зовнішнього світу, викликаючи до життя невідомі їй соціальні і природні сили, зв'язки і співвідношення;
- сукупність сумісних активностей, незапланованих наслідків дій атомізованих індивідів протягом довгострокового періоду втілюється в порядок;
- порядок, що спонтанно сформувався, діє на благо всім учасникам таким способом, котрий не мався на увазі, однак є бажаним.

Логіка спонтанної самоорганізації економіки простежується у схемах розширеного відтворення Маркса К., який розглядає розвиток економічної суспільної формації як природно-історичний процес.

Ерроу К. і Дебре Ж. запропонували обмеження, що мають виконуватися для того, щоб модель «невидимої руки» Сміта А. працювала. Вони використали модель Вольраса, за якої економіка вважається ефективною в тому випадку, коли ніхто не може покращити ситуацію без того, щоб не погіршити стан інших, тобто спрацьовують жорсткі обмеження, які є незастосовуваними на практиці. Було введено в науковий обіг категорію «провали ринку», ситуації в яких виникає потреба в державному регулюванні.

Ряд авторів відмічають, що ефективність в умовах загальної рівноваги не враховує ефективність в забезпеченні реалізації переваг. Наприклад, ефективність економічної ситуації за Парето не пов'язана з розподілом благ. Фактично, рух до економічної ефективності на основі раціонального інтересу господарюючого суб'єкта може формувати ситуації, які є нестерпними для життя в макроекономічному і глобальному сенсах.

Те, що відбувається в економічній дійсності, визначається множиною конкуруючих цілеспрямованих дій суб'єктів, які переслідують свої індивідуальні егоїстичні інтереси. Саме вони формують діапазон вибору окремих індивідів, котрий має достатньо широкий спектр передбачуваних і непередбачуваних наслідків. Потенційне майбутнє залежить від індивідуальних траєкторій вибору атомізованих суб'єктів. В даному сенсі напрошується висновок, що для забезпечення сталого розвитку необхідною умовою є зміна філософії господарювання, що виступає основою для формування адекватних зазначеній парадигмі мотиваційних механізмів прийняття економічних рішень.

Філософською основою ідей сталого розвитку слід вважати теорію В. І. Вернадського про ноосферу. Ноосфера – це сучасна стадія геологічного розвитку біосфери, в рамках якої відбувається взаємодія суспільства і природи, при цьому діяльною складовою, джерелом змін і трансформацій виступає саме розумна діяльність людини. В основу теорії покладено бачення, що людство в ході еволюції перетворюється на потужну геологічну силу, яка думкою і працею змінює параметри біосфери. Соціум несе відповідальність за розвиток біосфери, що трансформується у ноосферу. Передумовою виступає зміна світогляду на основі екологічної і одночасно гуманістичної етики.

Фактично мова йде про антропоцентристську визначеність моделі економічного розвитку, де джерелом енергетичного начала є людина як

творча особистість з нескінченим генетичним прагненням до нового, що визначається її сутнісними характеристиками.

Для моделей економічного зростання індустріальної епохи загальною характерною рисою є постановка мети досягнення макроекономічної рівноваги. Класична теорія ґрунтується на дослідженні статичної рівноваги на основі динаміки ключових змінних – реальної заробітної плати, норми відсотку, рівня цін. Кейнс Дж. М. відводить основну роль попиту в досягненні динамічної макроекономічної рівноваги. Особливого значення набувають інвестиції як основа зростання доходу. Інтерпретацією моделі Кейнса є модель Домара Е., запропонована наприкінці 40-х років ХХ ст. в якій інвестиції позиціонуються як фактор створення не тільки доходів, але і нових потужностей. Завдання зводиться до визначення факторів динаміки обсягу інвестицій. Розвивається даний підхід Харродом Р. Ф., до його здобутків відноситься визнання ендогенного характеру інвестицій, використання теорії акселератора. У моделях Харрода і Домара норма врівноваженого зростання є функцією співвідношення доходів і капіталовкладень (фізичного нагромадження капіталу). За визначених умов виробництва темп економічного зростання безпосередньо залежить від величини граничної схильності до заощадження, а динамічна рівновага цілком може бути досягнута в рамках неповної зайнятості. Таким чином, завдання забезпечення оптимального зростання і досягнення повної зайнятості чи природного її рівня є, загалом, різними. В 1950 – 1970 рр. популярності набула модель Солоу Р. як база для факторного аналізу джерел економічного зростання, а також для визначення впливу державної політики на їх стан. До числа факторів економічного зростання введено чисельність населення і технологічний прогрес: модель Солоу описує механізм довгострокового рівноважного економічного зростання, враховуючи, при цьому, технологічний прогрес (як ендогенний фактор) і повну зайнятість факторів виробництва, що дозволяє досягати максимуму споживання.

Таким чином, наприкінці 50-х років ХХ сторіччя проблематика економічного зростання вперше доповнилась розглядом науково-технічного прогресу як неекстенсивного його джерела. Проте, НТП зводився до екзогенного феномену, не розглядалися проблеми формування його параметрів. На початку 60-х років ХХ сторіччя від концепції екзогенного науково-технічного прогресу почали поступово відмовлятися. Показовими є моделі Ерроу К., Лукаса Р., Менк'ю Г., Ромера Д. і Уейла Д., Агійона Ф. і Хоувітта П. тощо.

Кінець ХХ сторіччя – початок ХХІ сторіччя виводить на перший план жорсткі обмеження економічного зростання. Як зазначає Чешков М., ідеться про ситуацію, що генерується в межах трикутника «розвиток – виживання – катастрофа» [6, 80].

При цьому, на наш погляд, справедливою є думка Морена Е., який зазначає: «Розвиток, що розглядається виключно як технічний і економічний процес, включаючи і сталий розвиток, перетворюється на ніщо; такий розвиток не витримує критики. Нам необхідне більш багате і складне розуміння розвитку» [7, 60]. Зростає самодостатність людини, актуалізуються процеси реалізації її креативного потенціалу як безпосереднього об'єкта економічного процесу. Прогресує соціологізація економічного простору, його дематеріалізація. Фактично принцип раціональності в економічній сфері трансформується за рахунок актуалізації способу мислення, фундаментом якого є використання природних сил в інтересах людини, зростання продуктивності, раціонального природокористування, збереження і розвитку здоров'я людства. Такий ціннісно-світоглядний зсув у філософії господарювання склав основу парадигми сталого розвитку з виділенням його трьох складових:

- економічної, заснованої на теорії максимального потоку сукупного доходу Хікса-Лендаля;
- соціальної, що орієнтує розвиток на людину і спрямовується на збереження стабільності соціальних і культурних систем. Важливим аспектом тут є механізм локального і глобального розподілу благ;
- екологічна, яка передбачає стратегію забезпечення збереження цілісності біологічних і фізичних природних систем. При цьому акцент переноситься із сфери статичності в динамічну сферу, що включає здібності до самовідновлення та адаптації.

Популяризація парадигми сталого розвитку тісно пов'язана з діяльністю Римського клубу – неформальної, неурядової організації, до складу якої входять до ста відомих учених, управлінців, підприємців, політичних діячів з різних країн світу, що не займають офіційних урядових посад і не представляють інтереси якихось країн. Мету діяльності Римського клубу задекларовано як дати суспільству методику, за допомогою якої можна було б науково аналізувати проблеми людства, пов'язані з фізичною обмеженістю ресурсів Землі, бурхливим ростом виробництва і споживання; застерегти людство щодо критичної ситуації,

яка склалася у світі; визначити для суспільства заходи доцільного управління, досягнення «глобальної рівноваги» [8, 3].

Сталий розвиток можна визначити як феномен метасистемної трансформації, що відповідає умовам постіндустріального етапу розвитку соціально-економічних систем, і зумовлюється якісними змінами в філософії господарювання на основі розширення і доповнення неекономічними складовими розуміння економічної раціональності як основи механізму прийняття господарських рішень з метою досягнення глобальної рівноваги.

Висновки. Постіндустріальна стадія розвитку демонструє девальвацію принципів економічного і технологічного детермінізму, пріоритети homo economicus. Обмеженість механізмів економічної самоорганізації проявляється у відсутності цілеспрямовуючої функції, реалізуючи принципи формування спонтанної рівноваги економічної системи в її статичному стані.

Принцип цілеспрямованості відбиває сутність концепції сталого розвитку як нової парадигми економічного розвитку на основі антропоцентристської визначеності моделі.

Парадигма сталого розвитку представляє собою закономірний етап трансформації філософії господарювання, що відповідає умовам постіндустріального етапу розвитку соціально-економічних систем і пов'язаний з розумінням жорстких обмежень економічного зростання. Зазначена теоретична концепція на практиці проявляється у зміні вектору економічного розвитку в бік розширення і доповнення неекономічними складовими розуміння економічної раціональності як основи мотиваційного механізму дій господарюючих суб'єктів, а також управлінської підсистеми на міро-, макро- і наднаціональному рівнях.

Бібліографічний список.

1. Гальчинський А. Економічний розвиток: методологія оновленої парадигми. *Економіка України*. 2012. №5. С. 4-17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2012_5_2

2. Геєць В.М. Ендогенізація розвитку економіки у вимірі рівноправності відносин держави, бізнесу та суб'єктів голосування. *Економіка України*. 2018. №7. С. 3-19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2018_7_2

3. Сміт А. *Дослідження про природу і причини багатства народів* / Адам Сміт ; О. Васильєв, М. Межевікіна, А. Малівський. — Київ : Наш формат, 2018. — 736 с.

4. Єфремова Н.Ф., Коваленко О.В. Економічне зростання, економічний розвиток: можливості економіки інноваційного типу. *Бізнес-інформ*. 2018. №1. С. 14-20.

5. Reisman David A. Adam Smith on Market and State. *Journal of Institutional and Theoretical Economics JITE. Zeitschrift fur die gesamte Staatswissenschaft*. Vol. 154. 1998, pp. 357–383.

6. Идея развития: возможность обновления. Материалы научного семинара. *Мировая экономика и международные отношения*. 2007. № 2. С. 75-89.

7. Морен Э. *Образование в будущем: семь неотложных задач*. Синергетическая парадигма. М., “Прогресс Традиция”, 2006. 85 с.

8. Римский клуб. *Теория и практика управления*. 2003. № 3. С. 3.

References.

1. Halchynskyi A. (2012). Ekonomichnyi rozvytok: metodolohiia onovlenoi paradyhmy. [Economic development: methodology of the renewed paradigm] *Ekonomika Ukrainy* [Economy of Ukraine]. no 5. pp. 4 - 17. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2012_5_2. [in Ukrainian].

2. Heiets V.M. (2018). Endohenizatsiia rozvytku ekonomiky u vymiri rivnopravnosti vidnosyn derzhavy, biznesu ta subiektiv holosuvannia. [Endonigizatsiya of development of economy in measuring of equality of rights of relations of the state, business and subjects of voting]. *Ekonomika Ukrainy* [Economy of Ukraine]. no 7. pp. 3-19. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2018_7_2. [in Ukrainian].

3. Smit A. (2018). Doslidzhennia pro pryrodu i prychny bahatstva narodiv. [Research is about nature and reasons of riches of people]. In Adam Smit; O. Vasyliiev, M. Mezhevikina, A. Malivskyi. Kiev: Nash format, 736 s. [in Ukrainian].

4. Iefremova N.F., Kovalenko, O.V. (2018). Ekonomichne zrostannia, ekonomichnyi rozvytok: mozhlyvosti ekonomiky innovatsiinoho typu. [Economy growing, economic development: possibilities of economy of innovative type]. *Biznes-inform*. no 1. pp. 14-20. [in Ukrainian].

5. Reisman David A. (1998). Adam Smith on Market and State. *Journal of Institutional and Theoretical Economics JITE. Zeitschrift fur die gesamte Staatswissenschaft*. Vol. 154. pp. 357–383. [in Germany].

6. Ydeia razvytyia: vozmozhnost obnovleniia. [Idea of development: possibility of updating]. (2007). Myrovaia ekonomyka y mezhdunarodnie otnosheniia. no 2. pp. 75-89. [in Russia].

7. Moren E. (2006). Obrazovanye v budushchem: sem neotlozhnykh zadach. Synerhetycheskaia paradyhma. [Education for the Future: Seven Imperatives. Synergetic paradigm]. Moscow: Prohress Tradytysia, 85 s. [in Russia].

8. Rymyski klub. [Roman club]. (2003). Teoryia y praktyka upravleniia. no 3. pp. 3. [in Russia].

Козак Е.Б. Принцип рациональности в теориях экономического развития. Целью статьи является исследование (на основе метода сочетания исторического и логического) феномена рациональности как основы концепций экономического развития. На базе исторического анализа определено наличие специфических особенностей развития для каждой исторической эпохи. Доказано, что постиндустриальная стадия развития демонстрирует девальвацию принципов экономического и технологического детерминизма, приоритетов homo economicus. Ограниченность механизмов экономической самоорганизации исследовано относительно целеполагающей функции, которая отражает принципы формирования спонтанного равновесия экономической системы в ее статичном состоянии. Рассмотрен принцип целенаправленности в концепции устойчивого экономического развития как новой парадигмы на основе антропоцентристской определенности модели. Раскрыта сущность устойчивого экономического развития как феномена метасистемной трансформации, которая отвечает условиям постиндустриального этапа развития социально-экономических систем, и определяется качественными изменениями в философии хозяйствования как основы механизма принятия хозяйственных решений с целью достижения глобального равновесия.

Ключевые слова: экономическое развитие, экономический рост, рациональность, самоорганизация, невидимая рука, устойчивое экономическое развитие.

Kozak Kateryna. The principle of rationality in theories of economic development.

The subject of research is a principle of rationality in modern paradigms of economic development.

The purpose of the reached is study of the phenomenon of rationality as the basis of concepts of economic development.

The methodological basis of the study. The methodological basis of the study consists of elements of dialectical analysis, in particular methods of combining historical and logical, general and special, the principle of contradiction.

Results. The urgency of the problem of building on a new conceptual basis of the theory of economic development in terms of changing worldview on the basis of environmental and at the same time humanistic ethics is revealed. The compatibility, but not the identity of the categories "economic growth" and "economic development" on the basis of the selection of such essential features as the basic concepts, place and role of man, the institutional environment is proven. Based on historical analysis, the presence of specific features of development for each historical epoch is determined: models of economic development of the industrial stage are based on the principles of self-organization of processes in the economy, ensuring its functioning on the basis of immanent reflectivity, own life principles; the post-industrial stage offers an anthropocentric definition of the model of economic development, where the role of the source of energy principle is assumed by man as a creative person with an infinite genetic desire for something new, determined by its essential characteristics.

Conclusions. The post-industrial stage of development demonstrates the devaluation of the principles of economic and technological determinism, the priorities of «homo economics». Limited mechanisms of economic self-organization is manifested in the absence of purposeful function, reflecting the principles of formation of spontaneous equilibrium of the economic system in its static state; the principle of purposefulness is the essence of the concept of sustainable development as a new paradigm based on the anthropocentric definition of the model; Sustainable development is a phenomenon of metasystemic transformation that meets the conditions of the post-industrial stage of socio-economic systems, and is due to qualitative changes in management philosophy based on the expansion and addition of non-economic components of understanding economic rationality as a basis for economic decision-making.

Key words: economic development, economic growth, rationality, self-organization, invisible hand, sustainable economic development.

Стаття надійшла до редакції: 01.12.2020 р.